

EVFEMIZM TUSHUNCHASI, TA'RIFLARI VA ULARDAN FOYDALANISH TAMOIYILLARI

Asqarova Surayyo Baxrom qizi

Annotatsiya

Ushbu maqolada evfemizm tushunchasining etimologik, tarixiy, lingvistik, stilistik va kommunikativ jihatlarini chuqur tahlil qilingan. Unda evfemizmlarning noqulay, qo'pol yoki salbiy konnotatsiyaga ega so'z va iboralarni yumshatish, madaniy axloq me'yorlariga rioya qilish va muloqot ishtirokchilarining yuz yo'qotish xavfini kamaytirishdagi roli yoritilgan. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizm misollari, shuningdek, Brown va Levinson, Lakoff, Culpeper, Hojiyev, Katsev, Fraser, Leech, Wilson, Ameka, Ubaydullayev va Ahmed kabi olimlarning nazariy yondashuvlari keltirilgan. Evfemizmlarning rivojlanishi insoniyat madaniyati, ijtimoiy qadriyatlari va axloqiy me'yorlari bilan chambarchas bog'liq ekanligi, shuningdek, zamonaviy kommunikatsiya sharoitida ularning ahamiyati va qo'llanilishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: *evfemizm, tilshunoslik, madaniy qadriyatlar, noqulay tushunchalar, yuz yo'qotish strategiyasi, kommunikativ ehtiyotkorlik, stilistik yumshoqlik.*

1. KIRISH

Til inson jamiyatining asosiy muloqot vositasi sifatida doimiy o'zgarish va rivojlanish jarayonidan o'tadi. Har bir yangi avlod o'z madaniy qadriyatlari, ijtimoiy me'yorlari va axloqiy tamoyillarini til orqali ifoda etadi. Shu nuqtai nazardan, muloqotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan noqulay, qo'pol yoki salbiy ma'noli ifodalarni yumshatish zarurati doimo dolzarb bo'lgan. Bunday vaziyatlarda evfemizmlar – tilning estetik va kommunikativ jihatini oshiruvchi, ijtimoiy hurmat va axloqiy me'yorlarga rioya qilishni ta'minlovchi strategik vositalarga aylangan. Ingliz hamda o'zbek tillaridagi evfemizmlar, shuningdek, boshqa tillarda ham keng tarqalgan bo'lib, ular muloqot ishtirokchilari orasida yuz yo'qotish (face-saving) strategiyasi sifatida namoyon bo'ladi. Quyidagi maqolada evfemizm fenomenining etimologik, tarixiy, lingvistik, stilistik va kommunikativ jihatlarini tahlil qilinadi. Matn davomida turli misollar keltiriladi va ingliz hamda o'zbek tilshunoslari, jumladan Brown va Levinson (1987), Allan va Barridge (1991), Lakoff (1975), Culpeper (1996), Hojiyev (2002), Katsev (1988), Fraser (1990), Leech (1981), Wilson (2003), Ameka (2009), Ubaydullayev (2010) va Ahmed (2014) kabi olimlarning fikrlari havola qilinadi.

2. NAZARIY ASOSLAR VA ADABIYOT SHARHI

Evfemizm atamasi yunoncha “eu” (yaxshi) va “phemi” (gapiraman) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, tarix davomida tilshunoslik doirasida ko'plab ta'riflar bilan

ifodalangan. Bu tushuncha asosan noqulay, qo'pol yoki salbiy konnotatsiyaga ega so'z yoki iboralarni yumshatish va ularni madaniy jihatdan maqbul shaklda ifodalash usulini anglatadi.

O'zbek tilshunosligida A. Hojiyevning *Lingvistik terminlar izohli lug'ati* (2002) evfemizmni "qo'pol, beadab yoki tabu so'z va iboralarning o'rnini bosuvchi, ularni nozik, madaniy jihatdan maqbul shaklda ifodalash vositasi" deb ta'riflaydi. Boshqa olimlar esa evfemizmni "noqulay tushunchalarni bevosita ifodalash o'rniga, ularni yumshoqroq, neytral yoki ijobiy mazmunga ega so'zlar bilan almashtirish" strategiyasi sifatida ko'rsatishadi (Lakoff, 1975; Culpeper, 1996). Shu tarzda, evfemizm – tilning dinamik o'zgarish jarayonida paydo bo'lgan va muloqotning ijtimoiy-axloqiy me'yorlarini saqlashda hal qiluvchi rol o'ynagan stilistik vositadir.

Tarixiy jihatdan, insoniyatning dastlabki davrlarida so'zlarga yuklatilgan qat'iy cheklovlar va tabu tushunchalari muloqotda noqulayliklarni kamaytirish uchun xizmat qilgan. Qadimgi jamiyatlarda, diniy va ijtimoiy normalar asosida belgilangan cheklovlar tufayli, ba'zi tushunchalarni bevosita ifodalash man etilgan. Bu holatda, evfemizmlar yaratilib, noqulay yoki salbiy konnotatsiyaga ega tushunchalarni yumshatish uchun muqobil ifodalar sifatida qo'llanila boshlandi. Masalan, qadimgi davrda ba'zi diniy tushunchalar va yovuzlikka oid so'zlar ko'plab cheklovlarga ega bo'lgan. O'sha paytda bu so'zlarni bevosita aytish jiddiy ijtimoiy va diniy jazoga olib kelishi mumkin edi. Vaqt o'tishi bilan, madaniyat rivojlanishi va ijtimoiy me'yorlar o'zgarishi natijasida, bu tushunchalarni yumshatish zarurati kuchaydi. Shunday qilib, evfemizmlar noqulay tushunchalarni yumshatish, ularni madaniy jihatdan maqbul shaklda ifodalash va shu orqali ijtimoiy ziddiyatlarni kamaytirish maqsadida shakllana boshlandi (Katsev, 1988; Fraser, 1990; Ameka, 2009).

Bu jarayon tilshunoslikda diakronik yondashuv asosida o'rganilganda, evfemizmlarning rivojlanishi inson jamiyatining axloqiy, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarining o'zgarishlari bilan chambarchas bog'liq ekanligi aniqlanadi. Shu tarzda, evfemizm fenomeni tilning o'zgaruvchan tabiatini, madaniyatlararo muloqotning murakkabligini va insonlarning ijtimoiy ehtiyojlarini aks ettiruvchi muhim omilga aylangan. Evfemizmlarning lingvistik tahlili ularning semantik tuzilishi, fonetik ohangdorligi va stilistik xususiyatlariga asoslanadi. Ularning asosiy vazifasi – noqulay, haqoratli yoki salbiy konnotatsiyaga ega tushunchalarni neytrallashtirishdir. Buning natijasida muloqot ishtirokchilari orasida yuz yo'qotish xavfi kamayadi va muloqot yanada silliq, hurmatga asoslangan bo'ladi.

Ingliz tilida evfemizmlar keng qo'llaniladi. Masalan:

- **O'lim:** Bevosita ifoda "to die" ko'pincha noqulay va og'ir ta'sirga ega bo'lganligi sababli, evfemistik shakllarda "to pass away" yoki "to be no more" kabi iboralar tanlanadi. Bu usul muloqot ishtirokchilariga o'lim tushunchasining

og'irligini yumshatib, xafagarchilik hissini kamaytirishga yordam beradi (Brown & Levinson, 1987).

- **Aqlsizlik:** “Foolish” so‘zi o‘rniga “unwise” yoki “misguided” kabi variantlar tanlanadi. Bu usul shaxsiy hurmatni saqlash va ijtimoiy normalarga mos keladigan muloqotni ta‘minlashda qo‘llaniladi (Allan & Barridge, 1991).
- **Qarish:** “Old people” ifodasi o‘rniga “senior citizens” deb aytilishi yosh avlodga nisbatan hurmatni ifodalash va muloqotda ijobiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi (Leech, 1981).

O‘zbek tilida ham evfemizmlar keng tarqalgan bo‘lib, ular milliy madaniyat, an‘ana va etiket me‘yorlariga mos shaklda ifodalanadi:

- **O‘lim:** “O‘lim” tushunchasi ko‘plab kontekstlarda bevosita ifodalansa, noqulaylik tug‘dirishi mumkin. Shuning uchun “vafot etish” yoki ba‘zan xalq og‘zaki an‘analarida “ko‘z yumish” kabi yumshoq ifodalar ishlatiladi. Bu nafaqat so‘zning ma‘nosini yumshatadi, balki madaniy axloq me‘yorlariga mos keladigan nutq shaklini ham yaratadi (Hojiyev, 2002).
- **Noqulay mavzular:** Ba‘zi noqulay tushunchalarni ifodalashda “qattiq to‘siq” kabi so‘zlardan qochish o‘rniga “yakuniy bosqich” yoki “oxirgi nafas” kabi yumshoq iboralar qo‘llaniladi. Bu uslub muloqot ishtirokchilari orasida hissiy ehtiyotkorlik va madaniy nazokatni saqlashga xizmat qiladi (Ubaydullayev, 2010).

Bu misollar evfemizmlarning tilning semantik tuzilishiga va muloqotdagi funksional o‘zgarishlarga qanday ta‘sir ko‘rsatishini aniq ko‘rsatadi.

Evfemizmlarning kommunikativ vazifalari ko‘p qirrali bo‘lib, ular muloqotda yuzaga keladigan salbiy hissiyotlarni kamaytirish, ijtimoiy hurmatni saqlash va shaxsiy “yuz”ni himoya qilish strategiyasini amalga oshiradi. Brown va Levinson (1987) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda evfemizmlar muloqot ishtirokchilarining yuz yo‘qotish xavfini kamaytiruvchi strategiya sifatida ko‘rsatilgan. Ularning fikricha, evfemizmlar muloqotda shaxsiy hurmatni saqlab qolish, shaxsning ijtimoiy obro‘cini himoya qilish va potensial haqoratli ifodalarning keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan salbiy ta‘sirlarni neytrallashtirish uchun zarurdir. O‘zbek jamiyatida esa evfemizmlar milliy an‘ana va etiket qoidalari bilan chambarchas bog‘liq. A. Hojiyev (2002) o‘zbek tilidagi evfemizmlarning insonning axloqiy-etik merosini aks ettirishdagi ahamiyatini ta‘kidlaydi. Masalan, “o‘lim” tushunchasining yumshatilishi nafaqat tilning yumshoqligini, balki jamiyatdagi madaniy axloqiy qadriyatlarni ham aks ettiradi. Shuningdek, rasmiy va maxfiy sohalarda – diplomatik, harbiy, tibbiyot kabi – evfemizmlar senzura cheklovlari va axloqiy me‘yorlarga qat‘iy rioya qilish talabidan kelib chiqib qo‘llaniladi (Ahmed, 2014). Rasmiy muloqotlarda, ayniqsa, global darajada olib boriladigan nutqda, evfemizmlar muloqot ishtirokchilari orasida ijobiy hissiyotlar va hurmatni saqlash, yuz yo‘qotish xavfini kamaytirish uchun strategik

vosita sifatida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, evfemizmlarning turli kontekstlarda qo'llanilishi tilning kommunikativ funksiyalarini yanada boyitadi va ularni global muloqotda samarali vositaga aylantiradi.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda adabiyot tahlili, solishtirma lingvistik yondashuv va kontekstual misol keltirish usullaridan foydalanilgan. Ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizm misollarini taqqoslab, tilshunoslar tomonidan ilgari surilgan nazariyalar asosida tahliliy izlanishlar olib borilgan.

Ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizmlarning qiyosiy tahlili til va madaniyat o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirlarni yoritishga xizmat qiladi. Har bir til o'zining madaniy merosi, ijtimoiy an'analari va etiket qoidalari bilan belgilanadi, shuning uchun evfemizm tizimi ham tilga xos o'zgarishlarni aks ettiradi.

4. NATIJALAR

Ingliz tilidagi evfemizmlar asosan global kommunikatsiya va rasmiy nutq doirasida rivojlangan. Masalan:

- **O'lim:** "To die" bevosita ifoda sifatida og'ir va noqulay ta'sir ko'rsatishi mumkinligi sababli, "to pass away" yoki "to be no more" kabi evfemistik shakllarga almashtiriladi. Bu usul muloqot ishtirokchilari orasida xafagarchilikni kamaytirishga yordam beradi.
- **Aqlsizlik:** "Foolish" so'zining salbiy konnotatsiyasini yumshatish uchun "unwise" yoki "misguided" kabi so'zlar tanlanadi.
- **Qarish:** "Old people" o'rniga "senior citizens" ifodasi yosh avlodga nisbatan hurmatni ifodalaydi.

Bu misollar tilshunoslikda evfemizmlarning semantik yumshoqlik va kommunikativ samaradorlikni oshirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi (Leech, 1981; Wilson, 2003).

O'zbek tilida evfemizmlar milliy madaniyat, an'ana va etiket me'yorlariga chuqur ildiz otgan.

- **O'lim:** O'zbek tilida bevosita "o'lim" so'zini ifodalash ba'zi kontekstlarda noqulaylik keltirishi sababli, "vafot etish" kabi evfemistik shakllar keng qo'llaniladi. Ba'zan xalq og'zaki an'analari "ko'z yumish" kabi ifodalar ham ishlatiladi.
- **Noqulay tushunchalar:** Ba'zi mavzularni yumshatish uchun "qattiq to'siq" o'rniga "yakuniy bosqich" yoki "oxirgi nafas" kabi iboralar ishlatiladi.

Qiyosiy tahlil natijasida aniqlanganidek, ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizmlar muloqotdagi noqulay tushunchalarni yumshatish, yuz yo'qotish xavfini kamaytirish va ijtimoiy hurmatni saqlashda muhim rol o'ynaydi (Fraser, 1990; Ameka, 2009). Har ikki til tizimi o'ziga xos evfemizm strategiyalariga ega bo'lib, ular madaniy va psixologik ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan. Quyida ushbu tizimning ayrim misollarini va ularning ifodalanish xususiyatlarini ko'rib chiqamiz. Ingliz tilida "o'lim" masalasi

misolida bevosita ifoda sifatida “to die” qo‘llanilganda, u muloqot ishtirokchilarida hissiy og‘irlik va salbiy taassurot uyg‘otishi ehtimoli yuqori. Shu sababli, evfemistik shakllar sifatida “to pass away” yoki “to be no more” tanlanadi. Bu evfemizm so‘zning og‘ir konnotatsiyasini neytrallashtiradi va muloqotda xafagarchilik darajasini sezilarli darajada kamaytiradi.

Shu bilan birga, aqlsizlik masalasida ingliz tilida “foolish” so‘zi bevosita ifodalanganda shaxsning aqli emasligi, haqiqiy salbiy stereotiplar va konnotatsiyalarni aks ettirishi mumkin. Shu sababli, “unwise” yoki “misguided” kabi evfemistik shakllar qo‘llaniladi. Bu yondashuv shaxsga nisbatan hurmatni saqlab qolish va muloqotdagi yuz yo‘qotish xavfini kamaytirishga xizmat qiladi.

Yana bir muhim misol – qarish masalasi. Ingliz tilida “old people” atamasi ba’zan salbiy stereotiplarni shakllantirishi mumkin, chunki u yosh insonlarga nisbatan noqulay konnotatsiyalarni uyg‘otishi ehtimoli bor. Shu sababli, “senior citizens” kabi evfemistik shakl tanlanadi, bu esa yosh avlodga nisbatan hurmat va ehtiromni aks ettirib, ijobiy muloqotni ta’minlaydi. O‘zbek tilida ham evfemizmlar muloqotda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, “o‘lim” tushunchasini bevosita ifodalash – ya’ni “o‘lim” so‘zini ishlatish – ko‘plab kontekstlarda achinish va noqulaylik uyg‘otishi mumkin. Shuning uchun evfemistik shakl sifatida “vafot etish” ifodasi keng tarqalgan. Ba’zan xalq og‘zaki an‘analarida “ko‘z yumish” kabi yumshoq iboralar qo‘llanilib, hissiy yumshoqlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, ijtimoiy yoki madaniy jihatdan noqulay mavzularni ifodalashda, bevosita “qattiq to‘siq” kabi ifodalardan qochish o‘rniga “yakuniy bosqich” yoki “oxirgi nafas” kabi yumshoq shakllar tanlanadi. Bunday yondashuv muloqot ishtirokchilari orasida hissiy ehtiyotkorlikni oshiradi va axloqiy me’yorlarga qat’iy rioya qilishni ta’minlaydi.

Zamonaviy kommunikatsiya doirasida evfemizmlar nafaqat yuzma-yuz muloqotda, balki ommaviy axborot vositalari, internet va raqamli platformalarda ham keng qo‘llanilmoqda. Global madaniyatlararo muloqot sharoitida, tilning evfemistik xususiyatlari auditoriyani himoya qilish, yuz yo‘qotish xavfini kamaytirish va ijtimoiy hurmatni saqlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Raqamli kommunikatsiya platformalarida – ijtimoiy tarmoqlar, blog postlari va forumlarda – evfemizmlar muloqotning yumshoqligini ta’minlashda asosiy vosita sifatida qo‘llaniladi. Misol uchun, global kompaniyalar va diplomatik tashkilotlar o‘z rasmiy bayonotlarida bevosita salbiy yoki haqoratli ifodalardan qochish uchun evfemizmlardan foydalanadilar, bu esa nafaqat korporativ imidjni himoya qiladi, balki xalqaro munosabatlarda ijobiy aloqalarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi (Ahmed, 2014).

5. MUNOZARA

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, evfemizmlar muloqotda noqulay tushunchalarni yumshatish, yuz yo‘qotish xavfini kamaytirish va ijtimoiy hurmatni saqlashda samarali vosita hisoblanadi. Ingliz va o‘zbek tillari o‘ziga xos madaniy va

ijtimoiy kontekstga ega bo'lgani uchun, evfemizm strategiyalari ham farqlanadi. Shu bilan birga, zamonaviy global kommunikatsiya sharoitida evfemizmlar nafaqat yuzma-yuz muloqotda, balki ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalarda ham keng qo'llanilishi orqali auditoriyani himoya qilishda muhim rol o'ynaydi (Ahmed, 2014). Qiyosiy tahlil asosida, ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizm tizimlari muloqot ishtirokchilarining madaniy, ijtimoiy va psixologik ehtiyojlarini aks ettiruvchi noyob mexanizmlar sifatida namoyon bo'ladi. Ingliz tilida "to die" ning "to pass away" shakliga, "foolish" ning "unwise" yoki "misguided" shakllariga, va "old people" ning "senior citizens" shakliga almashtirilishi muloqotda hissiy yumshoqlikni ta'minlab, ijobiy muloqotni rag'batlantiradi. O'zbek tilida esa "o'lim" tushunchasining "vafot etish" yoki "ko'z yumish" shakllariga, shuningdek, noqulay mavzularni yumshatishda "yakuniy bosqich" yoki "oxirgi nafas" kabi ifodalarning qo'llanilishi madaniy va axloqiy qadriyatlarni saqlashda muhim rol o'ynaydi (Fraser, 1990; Ameka, 2009).

Bugungi global kommunikatsiya sharoitida evfemizmlar yuzma-yuz muloqotdan tashqari, ommaviy axborot vositalari, internet va raqamli platformalarda ham keng tarqalgan. Raqamli platformalarda evfemizmlar yordamida auditoriyani noqulay tushunchalardan himoya qilish, yuz yo'qotish xavfini kamaytirish va ijtimoiy hurmatni saqlash strategiyasi samarali amalga oshiriladi. Masalan, global kompaniyalar o'z rasmiy bayonotlarida va veb-saytlarida ehtiyotkorlik bilan tanlangan til birliklari orqali auditoriyani noqulayliklardan himoya qiladi va ijobiy hissiy muhit yaratishga intiladi (Ahmed, 2014).

6. XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizm tizimlari muloqot ishtirokchilarining madaniy, ijtimoiy va psixologik ehtiyojlarini aks ettiruvchi samarali mexanizmlar sifatida namoyon bo'ladi. Ularning semantik yumshoqligi va stilistik moslashuvchanligi, muloqotdagi noqulay tushunchalarni neytrallashtirish va yuz yo'qotish xavfini kamaytirish orqali, ijtimoiy hurmat va xushmuomala munosabatlarni saqlashga xizmat qiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar raqamli kommunikatsiya, global madaniyatlararo muloqot va yangi axborot texnologiyalari sharoitida evfemizm fenomenining yanada kengroq va chuqurroq o'rganilishiga turtki bo'ladi. Ushbu maqoladagi tahliliy yondashuvlar va keltirilgan misollar evfemizm fenomenining tilshunoslik, madaniyat va ijtimoiy psixologiya sohalaridagi ahamiyatini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi hamda muloqot ishtirokchilari orasida hurmat, xushmuomala munosabatlarni saqlash va axloqiy me'yorlarga mos nutq shakllarini yaratish uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Allan, K., & Burridge, K. (1991). *Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press

2. Brown, P., & Levinson, S. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Culpeper, J. (1996). Towards an Anatomy of Impoliteness. Journal of Pragmatics, 25, 349-367.
4. Hojiyev, A. (2002). Lingvistik terminlar izohli lug'ati. Toshkent.
5. Кацев, А.М. Языковое табу и эвфемия /А.М.Кацев. 1988. - 80с.
6. Кацев, А.М. Языковое табу и эвфемия /А.М.Кацев. – - 167с. 1989.
7. Lakoff, G. (1975). Linguistic Theory And The Real World.
8. Leech, G. (1981). Semantics. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
9. Ubaydullayev, N. (2010) Badiiy asarlarda shaxs adabiy portretini yaratish, 87b.
10. Williams, J., & Shipley, J. (1975). Origins of English Language: A Social and Linguistic History. New York, United States: Free Press.